

ANNA PIERZCHAŁA

Uczeń w obliczu sytuacji problemowej – strategie działania z perspektywy analizy transakcyjnej i pedagogiki twórczości. Studium badawcze

A Student Facing a Problem Situation – Action Strategies from the Perspective of Transactional Analysis and Pedagogy of Creativity. Research Study

Doktor, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie, Wydział Pedagogiczny, Instytut Pedagogiki, Zakład Psychoprofilaktyki, Zespół Badawczy Edukacyjnej Analizy Transakcyjnej, Polska

Streszczenie

Artykuł jest kolejnym etapem kilkuletnich eksploracji badawczych autorki dotyczących pasywności szkolnej w ujęciu analizy transakcyjnej. Pasywność rozumiana jest tutaj jako brak umiejętności efektywnego działania w obliczu sytuacji problemowych. W badaniach podjęto próbę określenia związków łączących konkretne strategie pasywne z wybranymi komponentami postawy twórczej uczniów.

Słowa kluczowe: sytuacja problemowa, pasywność, szkoła, analiza transakcyjna, postawa twórcza

Abstract

The text constitutes a subsequent stage of the author's long-term research concerning school passivity in terms of transactional analysis. Passivity is understood here as the lack of the ability to act effectively in the face of problem situations. The research attempts to define relationships between specific passive strategies and selected components of students' creative attitude.

Keywords: problem situation, passivity, school, transactional analysis, creative attitude

Szkoła jest miejscem, gdzie uczeń na co dzień spotyka się z sytuacjami problemowymi. Przy czym sytuację problemową rozumiemy tutaj jako każdą okoliczność, która wymusza na nim podjęcie decyzji co do działania lub ewentualnej świadomej rezygnacji z niego (Stewart, Joines, 2009, s. 173). Niniejszy artykuł jest kontynuacją analiz badawczych prowadzonych przez autorkę już od 2013 r. Zdając sobie sprawę z czasu, który upłynął od pierwszych eksploracji, warto

jednak do nich nawiązać, by pokazać tło i inspirację badań, których wyniki zostaną zaprezentowane w dalszej części publikacji.

Wspomniane badania realizowane były w polskich szkołach na grupie 356 uczniów i 211 nauczycieli, a pełne wyniki opublikowane zostały w monografii *Pasywność w szkole. Diagnoza zjawiska z punktu widzenia analizy transakcyjnej* (Pierzchała, 2013). Jako paradygmat badawczy obrano wtedy koncepcję analizy transakcyjnej – jednego z nurtów współczesnej psychoterapii, który znajduje coraz to szersze zastosowania także w innych obszarach funkcjonowania człowieka, w tym w edukacji. Badania dotyczyły problematyki pasywności. W analizie transakcyjnej przyjmuje się, że w sposób bezpośredni łączy się ona z funkcjonowaniem człowieka w obliczu problemu. Rozumiemy ją tam jako sytuację, w której w obliczu konieczności podjęcia decyzji człowiek zaprzestaje działania lub jego działanie staje się nieefektywne, a on sam stara się przerzucić odpowiedzialność za swój brak skuteczności na otoczenie (Schiff, 1975, s. 5).

Warto zwrócić uwagę, że pasywność w ujęciu analizy transakcyjnej jest pojęciem szerszym niż w tradycyjnym jej rozumieniu, gdyż może przejawiać się również w działaniu. Co więcej, w koncepcji tej wyróżnia się cztery jej strategie, jakimi są: bierność, nadadaptacja, niepohamowanie i agresja lub niezdolność (dwie manifestacje ostatniej strategii). Wymienione tutaj sposoby funkcjonowania w obliczu problemu ułożone są na kontinuum ich destrukcyjności. Najłagodniejszą formą pasywności jest zatem bierność, którą przyrównać można do tradycyjnego rozumienia tego terminu – w obliczu trudności człowiek rezygnuje z aktywności. Nadadaptacja jest sposobem działania, w którym osoba pasywna stara się za wszelką cenę odgadnąć oczekiwania otoczenia wobec niej kierowane i realizuje je, zupełnie się z nimi nie utożsamiając, rezygnując przy tym z własnych potrzeb, celów i pragnień. Jest to rodzaj pasywności szczególnie niebezpieczny w kontekście rozwoju indywidualności, autonomii i wewnątrzsterowności człowieka. Niepohamowanie jest działaniem, które pojawia się w sytuacji rosnącego napięcia związanego z brakiem umiejętności poradzenia sobie z problemem. W tej sytuacji człowiek zaczyna wykonywać automatycznie określone czynności, które rozładowują napięcie, ale nie przybliżają go w żaden sposób do rozwiązania problemu. Dłuższe funkcjonowanie w ten sposób prowadzi do ostatniej, najgroźniejszej strategii pasywnej, która posiada dwie przeciwstawne sobie manifestacje – agresję lub niezdolność. Ich mechanizm działania jest tożsamy, ale wektory energii skierowane są w przeciwnych kierunkach. W przypadku agresji nagromadzona w wyniku poczucia nieefektywności energia znajduje ujście na zewnątrz poprzez akt agresji na kogoś lub coś w otoczeniu osoby pasywnej. Natomiast niezdolność jest przemocą wobec samego siebie, w wyniku której człowiek „uniezdalnia” siebie do działania (skrajną manifestacją jest tutaj oczywiście akt samobójczy).

Kończąc charakterystykę strategii pasywnych, należy podkreślić, że pasywność w ujęciu analizy transakcyjnej zawsze rozgrywa się w relacji, która przyjmuje charakter symbiotyczny. Najmniejszym układem jest tutaj relacja w diadzie, ale możemy mieć też do czynienia z tzw. łańcuchem symbiotycznym, który warunkuje w pewnym sensie pasywność całego analizowanego systemu społecznego.

W wyniku wspomnianych tutaj eksploracji badawczych udowodniono, że pasywność we wszystkich swoich przejawach istnieje w polskich szkołach i dotyczy wszystkich podmiotów systemu edukacyjnego, w tym uczniów i nauczycieli. Najbardziej rozpowszechnioną strategią jest nadadaptacja. Określono także szereg czynników z nią współzależnych. Wśród nich wymienić warto zarówno te, które opierały się na koncepcji analizy transakcyjnej (np. struktura stanów Ja, tendencje do wchodzenia w relacje symbiotyczne, pozycja życiowa itp.), jak i te „pozatransakcyjne” (np. sytuacja rodzinna ucznia, poczucie satysfakcji szkolnej, a w przypadku nauczycieli staż pracy czy specjalizacja przedmiotowa) (Pierchala, 2013, s. 145–336).

W powyższym fragmencie dość obszernie opisano zjawisko pasywności w ujęciu analizy transakcyjnej. Działanie to nie było bezcelowe, gdyż dalsze analizy odwoływać się będą właśnie do tej koncepcji, która – raz jeszcze przypomnijmy – charakteryzuje nieefektywność działania człowieka w obliczu sytuacji problemowej. W tytule niniejszego opracowania wspomniany został jednak jeszcze jeden wymiar eksploracji badawczych – mianowicie pedagogika twórczości. Nakreślając nadal tło dla opisanych w dalszej części analiz, konieczne jest odwołanie do kolejnego projektu, które autorka realizowała (we współpracy z dr Gębuś) w 2016 r. W ramach podjętych tam działań wykazano zależności pomiędzy wybranymi elementami postawy twórczej człowieka a koncepcją analizy transakcyjnej w obszarze struktury osobowości. Wyniki badań opisane zostały w monografii *Twórczy nauczyciele, pomysłowi uczniowie. Osobowościowe korelaty kreatywności nauczycieli w perspektywie analizy transakcyjnej* (Gębuś, Pierchala, 2016).

Postawa twórcza rozumiana tutaj była w zgodzie z definicją Szmidta (2001, s. 181) jako „zespół dyspozycji poznawczych, emocjonalno-motywacyjnych i behawioralnych (działaniowych), który zapewnia jednostce możliwość reorganizowania dotychczasowych doświadczeń, odkrywania i konstruowania czegoś (rzeczy idei, sposobu działania, sposobu postrzegania świata) dla niej nowego i wartościowego”. Tak rozumiana postawa twórcza w dużej mierze odwołuje się do funkcjonowania człowieka w obliczu problemu, gdyż każda nowa sytuacja wymusza niejako podjęcie decyzji co do dalszego działania tak, by stało się ono efektywnym. We wspomnianych badaniach wzięto pod uwagę takie komponenty postawy twórczej, jak: 1) myślenie dywergencyjne, czyli rodzaj myślenia wykorzystywanego przez człowieka w obliczu zadań otwartych, nieposiadających

jednego prawidłowego rozwiązania (Guliford, 1978, s. 278–333) – polega ono na wytwarzaniu możliwie różnorodnych rozwiązań tego samego problemu; 2) tolerancja dla wieloznaczności, czyli zdolność tolerowania konfliktu wewnętrznego wynikającego z akceptowania zróżnicowanych, czasem sprzecznych ze sobą poglądów; 3) koncentracja na zadaniu – styl pracy niewymagający zewnętrznych nacisków i kontroli, gdzie czynnikiem pobudzającym działanie jest ciekawość poznawcza związana z samym problemem i satysfakcja z jego rozwiązania; 4) otwartość na wyzwania i zmianę, która łączy się z elastycznością w podejściu do alternatywnych idei, chęcią poznawania i poszukiwaniem nowego; 5) wyobraźnia twórcza jako zdolność do tworzenia w umyśle obrazów zupełnie nowych, oryginalnych czy znaczącej transformacji tego, co znane; 6) wyrażanie siebie na forum publicznym, które jest elementem aktywności twórczej, jako że tylko dzięki umiejętności precyzyjnej prezentacji nowości ma ona szansę zostać zauważona i doceniona przez innych ludzi; 7) odporność na krytykę, która pozwala działać w zgodzie ze sobą; 8) niezależność w myśleniu i działaniu. W przypadku wszystkich tych czynników określono ich współzależność z obszarami Ja w ujęciu analizy transakcyjnej. Z punktu widzenia niniejszego opracowania istotne jest to, że znaczna część określonych w projekcie zmiennych składających się na postawę twórczą może mieć znaczenie dla zachowania człowieka w obliczu sytuacji problemowej w ujęciu pasywności transakcyjnej. Hipoteza ta wynika z zaobserwowanych związków łączących komponenty postawy twórczej ze stanami Ja.

W tym miejscu wyłania się przedmiot i cel badań, których wyniki mają zostać poniżej zaprezentowane. Postanowiono bowiem sprawdzić, czy i w jaki sposób określone wymiary postawy twórczej wiążą się ze stosowaniem lub rezygnacją ze strategii pasywnych. Biorąc pod uwagę znaczenie danych komponentów postawy twórczej, można byłoby postawić hipotezę, że działania te mają charakter odwrotny w stosunku do strategii działań pasywnych i powinny się wzajemnie wykluczać.

Prezentowane tutaj badania prowadzone były w latach 2017–2018. Wzięli w nich udział uczniowie klas IV i V szkół podstawowych z terenu całej Polski. Liczebność próby wyniosła 2173 osoby¹. Dane zbierane były metodą sondażową w oparciu o narzędzia skonstruowane przez autorkę niniejszej publikacji we współpracy z Gębuś. Ramy niniejszego opracowania nie pozwalają na prezentację pełnego obrazu uzyskanych wyników, pominiemy zatem zakres stosowanych strategii pasywnych oraz wykorzystywania określonych komponentów postawy twórczej przez uczniów. Wspomnijmy jedynie, że i w tym badaniu zidentyfiko-

¹ Prezentowane wyniki są częścią ogólnopolskiego projektu „Wychować człowieka mądrego” finansowanego ze środków Ministerstwa Edukacji Narodowej, realizowanego w latach 2016–2018 przez Towarzystwo Edukacji Otwartej we współpracy z Uniwersytetem Humanistyczno-Przyrodniczym im. Jana Długosza w Częstochowie.

wano wszystkie przejawy pasywności wymieniane w koncepcji analizy transakcyjnej, a dominującą strategią ponownie okazała się nadadaptacja. Uczniowie rozpoznali w sobie również wszystkie z uwzględnionych przez autorki narzędzi komponenty postawy twórczej, jakimi były podobnie jak w badaniu poprzednim: myślenie dywergencyjne, tolerancja dla wieloznaczności, koncentracja na zadaniu, otwartość i ciekawość poznawcza. W przypadku odporności na krytykę i niezależności w myśleniu i działaniu połączono je w jedną kategorię nonkonformizmu. Wskaźnikiem, który można uznać za optymistyczny w kontekście samooceny badanych, jest to, że jeśli uśrednić wszystkie ich wyniki dotyczące postawy twórczej z jednej strony i pasywności z drugiej, to można zauważyć, że w wyższym stopniu identyfikują się oni z postawą twórczą niż pasywnością w ujęciu transakcyjnym (średnia dla twórczości: 10,7; średnia dla pasywności: 7,5)². Oczywiście trzeba zdawać sobie sprawę z deklaratywności odpowiedzi badanych i tego, że zdecydowanie łatwiej jest im zazwyczaj przyznać się i identyfikować z twierdzeniami o charakterze pozytywnym (np. *Lubię odrabiać prace domowe, które wymagają poszukiwania informacji w wielu źródłach*) niż negatywnym (np. *Czasami zwyczajnie nie mam siły robić tego, czego oczekuje ode mnie nauczyciel, więc tego nie robię*)³. Autorki, konstruując kwestionariusz, podjęły próbę minimalizacji tej zmiennej pośredniczącej. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę, iż całkowite jej wyeliminowanie przy tak zaprojektowanej procedurze badawczej było niemożliwe.

Szczególnie ciekawe zestawienie obrazuje jednak związki konkretnych strategii pasywnych z uwzględnionymi w badaniu komponentami postawy twórczej.

Tabela 1. Związek transakcyjnych strategii pasywnych z wybranymi komponentami postawy twórczej (N = 2173; $p < 0,05$)

PASYWNOŚĆ	POSTAWA TWÓRCZA				
	Myślenie dywergencyjne	Tolerancja dla wieloznaczności	Koncentracja na zadaniu	Nonokonformizm	Otwartość i ciekawość poznawcza
Bierność		0,06	-0,13	0,36	-0,09
Nadadaptacja		0,05		0,24	
Niepohamowanie		0,16	-0,11	0,37	-0,04
Agresja		0,12	-0,11	0,41	-0,05
Nieżdolność		0,07		0,29	

Źródło: badania własne.

W tabeli 1 zamieszczono jedynie wyniki istotne statystycznie. Jak widać, większość z nich jest jednak na poziomie na tyle niskim, że trudno mówić tutaj o znaczącej sile związku. Zostały one jednak zaprezentowane, by zobrazować określone tendencje. Wydaje się bowiem, że ich uwzględnienie może inspirować

² W obu przypadkach maksymalny wynik wynosił 15.

³ Przykładowe twierdzenia zastosowane w wykorzystanym narzędziu badawczym.

do dalszych bardziej pogłębionych eksploracji w tym zakresie. Warto jednak bliżej przyjrzeć się związkowi wszystkich wymienianych w analizie transakcyjnej strategii pasywnych z nonkonformizmem. W pierwszym momencie dodatni współczynnik korelacji może w tym kontekście być zaskakujący, oznacza bowiem, że im bardziej pasywny jest młody człowiek, tym bardziej cechuje go niepoddawanie się presji otoczenia, odporność na krytykę i niezależność w myśleniu i działaniu. Głębsza analiza tego zagadnienia może jednak dawać nam odpowiedź na pytanie o motywy pasywności uczestników badania. Wydaje się bowiem, że jednym z naczelných problemów polskiej szkoły jest brak identyfikacji uczniów z celami edukacyjnymi. Nie wiedzą oni do końca, czego się uczą, do czego tę wiedzę wykorzystać i czy będzie im to w życiu potrzebne. Związane to jest do pewnego stopnia z systemem oceniania, gdzie liczą się nie tyle realne efekty i poziom opanowanej przez ucznia wiedzy i umiejętności, a liczba zdobytych na teście punktów. Biorąc pod uwagę, że im bardziej pasywny uczeń, tym bardziej jest w stanie otwarcie pokazać swój brak zgody na „rzeczywistość szkolną” i panujące w niej reguły i zasady, założenie o braku utożsamienia z celem i poczucie bezsensu działania wydaje się zasadne.

Dodatkowo hipotezę tę wzmacniają konkretne zaprezentowane w tabeli współczynniki. Warto zauważyć, że najsłabszy związek łączy nonkonformizm ze strategiami pasywnymi osób stosujących strategię nadadaptacji i niezdolności, które można określić jako bardziej delikatne i mające niższą siłę przebiccia. Przypomnijmy, że pierwsza z nich polega na próbie odgadnięcia oczekiwań otoczenia i wyjścia im naprzeciw. Bywa, że jest to próba zamaskowania własnej pasywności, upozorowania działania tak, by nie spotkać się z presją i karzącym oddziaływaniem osób w jakiś sposób posiadających władzę (tutaj: nauczycieli). Druga strategia polega na swego rodzaju uniezdolnieniu siebie do działania, chociażby poprzez objawy o charakterze psychosomatycznym. Cechuje ona osoby, które reagują wysokim poziomem stresu na presję otoczenia, nie umiając jednocześnie otwarcie przeciwstawić się naciskom. Wydaje się, że nonkonformizm, z którym one także przecież do jakiegoś stopnia się identyfikują, będzie miał charakter przeniesieniowy i realizowany będzie niejako w ukryciu, a nie w bezpośredniej konfrontacji z nauczycielami.

Kończąc analizy, warto jednak jeszcze zwrócić uwagę na wspomniane tendencje, które również ujawniają się w zestawieniu, choć siła związku pomiędzy zmiennymi jest tutaj zdecydowanie słabsza. Zauważmy zatem, że osoby pasywne najprawdopodobniej cechują się także niższą ciekawością poznawczą i niższą umiejętnością koncentracji na zadaniu (co oznacza, że zadania szkolne nie są w stanie ich „pochłonąć”). Potwierdza to niejako założenie o braku identyfikacji z programem nauczania i treściami przekazywanymi w jego ramach. Jednocześnie osoby te są w stanie funkcjonować w sytuacji napięcia i konfliktu wewnętrznego (pozytywne związki ze zmienną „tolerancja dla wieloznaczności”),

co jest zapewne pewną strategią radzenia sobie z sytuacją, w której przyszło im funkcjonować.

Podsumowując powyższe wnioski, wydaje się, że brak rozpoznania i identyfikacji z celami przez uczniów jest niezwykle istotnym problem, z którym boryka się polski system edukacyjny. Poszukanie sposobu na ukazanie młodym ludziom sensu tego, co robią, wydaje się koniecznością. W przeciwnym razie wykształcimy pokolenia ludzi zależnych, odtwórczych, którzy będą szukali możliwości przerzucenia odpowiedzialności za własne działania na otoczenie, sami oczekując jedynie opieki i gotowych rozwiązań.

Literatura

- Gębuś, D., Pierzchała, A. (2016). *Twórczy nauczyciele, pomysłowi uczniowie. Osobowościowe korelaty kreatywności nauczycieli w perspektywie analizy transakcyjnej*. Częstochowa: Wyd. AJD.
- Guilford, J.P. (1978). *Natura inteligencji człowieka*. Warszawa: PWN.
- Pierzchała, A. (2013). *Pasywność w szkole. Diagnoza zjawiska z punktu widzenia analizy transakcyjnej*. Częstochowa: Wyd. AJD.
- Schiff, J. i in. (1975). *Cathexis Reader*. New York: Harper & Row, Publisher, Inc.
- Stewart, I., Joines, V. (2009). *TA Today. A New Introduction to Transactional Analysis*. Nottingham, England, Chapel Hill, North Carolina, USA: Lifespace Publishing.
- Szmidt, K.J. (2001). *Twórczość i pomoc w tworzeniu w perspektywie pedagogiki społecznej*. Łódź: Wyd. UŁ.